

PÅ DENNA PLATS.

EN VANDRING GENOM
KRIGETS STOCKHOLM
1933–1945

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

JUDAR OCH HALVJUDAR
ÄGA ICKE TILLTRÄDE.

TRETTIO HÄNDELSE I KRIGETS STOCKHOLM

Forum för levande historia beskriver i "På denna plats" trettio historiska händelser som utspelar sig åren 1933–1945 i centrala Stockholm. Händelserna belyser relationerna mellan då och nu, mellan Sverige och Europa och mellan den stora och den lilla historien.

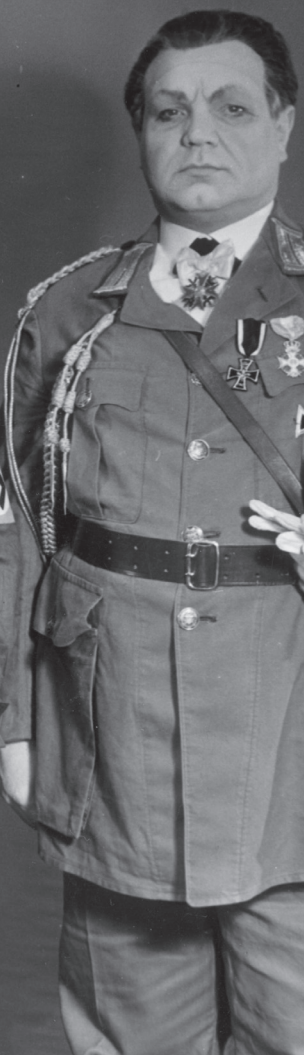
Sverige förklarade sig neutralt och försökte därmed undvika att dras in i andra världskriget. Men enskilda människor, organisationer, myndigheter och företag påverkades ändå av utvecklingen i övriga Europa. Beslut som fattades av svenska politiker, tjänstemän, företagsledare och andra berörde både de människor som drabbades av den nazistiska diktaturen och de som drog nytta av den.

Sveriges agerande under denna konfliktfyllda tid beskrivs ofta som likgiltigt och ointresserat av resten av världen. Senare forskning har visat att så inte alltid var fallet. Det fanns inte bara ett Sverige, utan flera.

Olika grupper både bekämpade varandra och försökte förändra situationen, här hemma och utanför landets gränser. "På denna plats" visar ett mångskiftande Stockholm där både svenska nazister och motståndmän verkar i skuggan av kriget.

"På denna plats" är en del av temat "Sverige och Förintelsen" som Forum för levande historia arbetat med mellan 2005 och 2009. Arbetet är ett försök att komplicera bilden av Sverige som en neutral ö i krigets Europa. "Sverige och Förintelsen" innehåller även utställningen "Fransson skottar snö", skriftserier, programverksamhet och fler "på denna plats-projekt" i landet.

Forum för levande historia har i uppdrag att främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen och andra brott mot mänskligheten. Myndighetens övergripande mål är att stärka människors vilja att aktivt verka för alla människors lika värde.

INDEX

- Sid 4 Karl Gerhard häcklar nazismen
- Sid 5 DN rapporterar om jude-förföljelsen
- Sid 6 Förbud mot politiska uniformer
- Sid 7 Nazist skjuter sig själv i armen
- Sid 8 Nazisterna tågar genom staden
- Sid 9 Bödeln
- Sid 10 För Tyskland i Sverige
- Sid 11 Tyska kyrkan bojkottar hakkorsflagga
- Sid 12 OS-trupp uppmanas till bojkott
- Sid 13 30 000 besökare på Skansens fredsdagar
- Sid 14 Radiosändning om det ohyggliga
- Sid 15 Picassos målning om spanska inbördeskriget
- Sid 16 Från Apelbergsgatan till Auschwitz
- Sid 17 Sjuttion dödade efter nekad asyl
- Sid 18 Studenter mot "flykting-importen"
- Sid 19 Tredje rikets resebyrå på Kungsgatan
- Sid 20 Hotell blir hem för finska barn
- Sid 21 Rickmanligan
- Sid 22 Polisrazzia mot kommunistiska tidningar
- Sid 24 Brun Marin
- Sid 25 Svensk 19-åring tar värvning i SS
- Sid 26 Åbergs bokhandel
- Sid 27 Justitieministern censurerar pressen
- Sid 28 Tjeckisk diplomat arresterad för spioneri
- Sid 29 Judefientlig demonstration skyddas av polis
- Sid 30 **Regeringen stoppar känslig teaterpjäs**
- Sid 31 Illegala nyheter från ockuperat grannland
- Sid 32 Svenska affärsmän gripna av Gestapo
- Sid 34 Sandlerkommissionen granskar svensk flyktingpolitik
- Sid 35 Tisdagsklubben

Karl Gerhards revy "Oss greker emellan" med Bengt-Åke Bengtsson, Calle Hagman och Eric Gustavsson som Paul von Hindenburg, Adolf Hitler och Hermann Göring, 1933.

KARL GERHARD HÄCKLAR NAZISMEN

PLATS 1: Folkan, Östermalmstorg 1–3 **DATUM:** 1933-05-10 (premiär)

Revykungen Karl Gerhard var känd för sina antinazistiska åsikter. Efter påtryckningar från Tyskland förbjöds han 1940 att framföra sången "Den ökända hästen från Troja". Redan 1933, bara tre månader efter Hitlers maktövertagande, uttryckte han sin oro över utvecklingen i Tyskland och den kulturskymning som drabbat landet. Ofta elakt ironiskt – som i kupletten "Der schöne Adolf, heil, heil, heil!" framförd av trion Hindenburg, Hitler och Göring. Men ibland mer eftertänksamt, som i kupletten "I skuggan av en stövel" från revyn "Mitt vänliga fönster", som sjöngs av Zarah Leander 1934.

*Hon står i skuggan av en stövel,
Imperiet ger ej pardon,
kvinnor föda barn
för dess grottekvarn
i dag som förr i Babylon.
Vart avstånd minskas mellan landen
av luftskepp och av radion,
men trots vår kultur
byggs det mur vid mur
liksom förr i Babylon.*

DN RAPPORTERAR OM JUDEFÖRFÖLJELSEN

PLATS 2: F.d. *Dagens Nyheter*, Tegelbacken 4, vid Tysta Maris gränd (inne i Sheraton-kvarteret), tidigare korsningen Klara Västra Kyrkogata/Karduansmakargatan **DATUM:** 1933-05-19/21

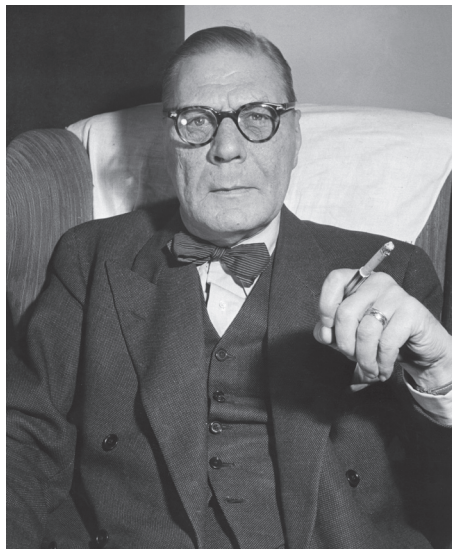

FOTO: SCANPIX, OKÄND FOTOGRAF

Gustaf Hellström, korrespondent och författare.

Författaren och journalisten Gustaf Hellström reste redan i maj 1933 till Tyskland och skrev en kritisk artikelserie i *Dagens Nyheter*. Han försökte skildra de viktigaste dragen i den tyska utvecklingen efter Hitlers "statskupp". En av artiklarna ägnades helt åt de brutala judeförföljelserna. Redan så tidigt kunde man i svensk press läsa om hur judarna i Tyskland utsattes för repressalier som ledde till folk-mordet.

"Det värsta, det grymmaste är inte att så och så många judar slagits till döds, utan den outhärdliga ängslan och rädsla vari de ständigt hållas. Däri ligger ett raffinemang av fullständigt kinesisk utsökthet. Denna fara som smyger kring de judiska husknutarna likt en fantom som plötsligt blir verklighet,

den psykiska verkan av släktingars, vänner och bekantas försvinnande eller självmord".
DN, 1933-05-19

"[---] den geniala idén uppstod att beröva judarna deras pass och därmed också möjligheten att utan särskilt utresetillstånd lämna ett land i vilket de dömts till gradvis fattigdom och långsam undergång, såvida de inte föredra att beröva sig själva livet, en utväg som enligt de dagliga notiserna i pressen ingalunda hör till ovanligheterna."

DN, 1933-05-19

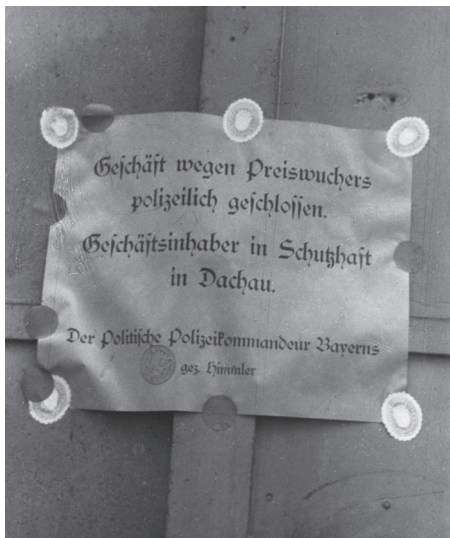

FOTO: BPK BERLIN

Stängningsbeslut med texten "Verksamheten stängdes av polisen på grund av ocker. Ägaren hålls häktad i Dachau." Beslutet är underskrivet av Reichsführer-SS Heinrich Himmler, München, Tyskland, april – maj 1933. Den judiska affärsinnehavaren blev bortförd till koncentrationslägret i Dachau.

Svenska nazister i uniform på 1930-talet.

FÖRBUD MOT POLITISKA UNIFORMER

PLATS 3: F.d. Auditorium, Norra Bantorget, hörnet Vasagatan **DATUM:** 1933-06-10

Uniformslagen, förbud att bära politisk uniform på allmän plats, trädde i kraft den 10 juni 1933. Sverige var ett av de första länderna i världen som införde en sådan lag och syftet var att "motverka hot mot allmän ordning och säkerhet". Lagtexten var neutralt formulerad, men de nazistiska grupperna kände sig ändå särskilt utpekade. I samband med att lagen skulle börja gälla höll svenska

nazister ett sista uniformerat opinionsmöte på dåvarande nöjeslokalen Auditorium och hälsade hakkorsflaggan med höjda armar.

Lagen justerades något efter kriget men gällde sedan oförändrad fram till den 1 juli 2002. Då fanns andra lagar som fyllde samma funktion och uniformslagen upplevdes som föråldrad och avskaffades.

NAZIST SKJUTER SIG SJÄLV I ARMEN

PLATS 4: Styrmansgatan 11, hörnet Riddargatan **DATUM:** 1934-01-03

Gösta Wiklund, en aktiv ung nazist, polis-anmälde den 3 januari 1934 att han utsatts för ett mordförsök på Östermalm. Han upp-gav att han vid tvåtiden på natten blivit be-skjuten från en bil och skadats i vänster överarm. Wiklund tvingades uppsöka sjuk-hus och hade därför inte förrän några tim-mar senare kunnat polisanmäla händelsen. Han namngav dessutom ett par personer som av olika skäl kunde misstänkas för mordförsöket.

Polisen utredde saken och det visade sig snart att hela scenen riggats av Wiklund själv och några partikamrater. Han hade ute vid Fiskartorpet på norra Djurgården låtit sig skjutas i armen. Partikamraterna körde honom till "brottsplatsen" i hörnet av Rid-dargatan och Styrmansgatan och sköt se-dan med startpistol från en svart bil för att ge trovärdighet åt attentatshistorien.

De två som av Wiklund pekats ut som möjliga angripare anklagade i sin tur honom för "falsk angivelse". Avsikten med hela his-torien var förmodligen att underblåsa poli-tisk oro och skärpa motsättningarna mellan höger och vänster. Men effekten blev en helt annan. Affären blev mycket omskriven i pressen och lade ett löjets skimmer över den nazistiska rörelsen som inte lättade på flera år.

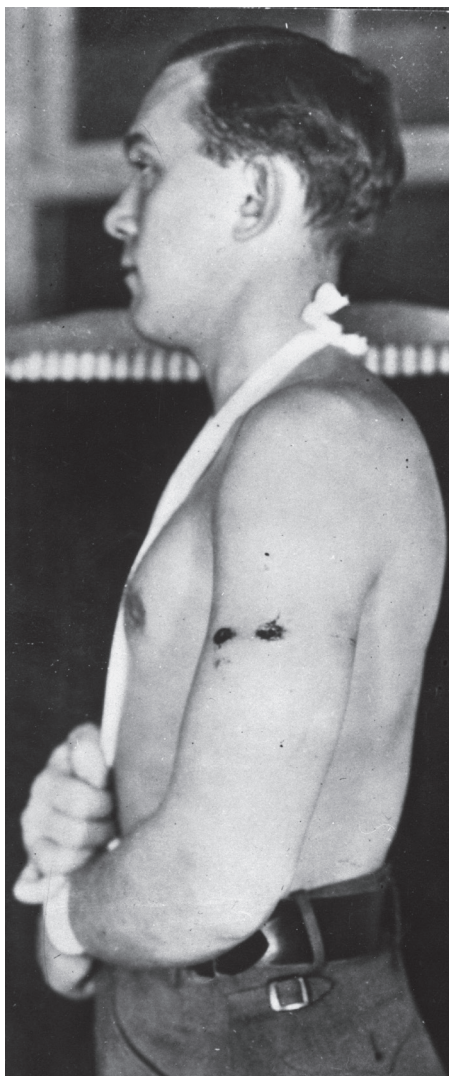

FOTO: POLISENS ARKIV

Gösta Wiklund polisanmälde att han utsatts för mordförsök.

NAZISTERNA TÅGAR GENOM STADEN

PLATS 5: Kungsgatan 20–30, norra sidan (bilden tagen från Regeringsgatan
– bron över Kungsgatan, västra sidan mellan nr 71 och 77) **DATUM:** 1934-05-21

FOTO: ARAB. FOTOGRAF OKÄND

Nazistdemonstration i Stockholm 1934.

I samband med Svenska Nationalsocialistiska Partiets (SNSP) riksmöte i Stockholm arrangerades "ett nationalsocialistiskt frihetståg" från Norra Bantorget till Källhagen vid Gärdet. Riksmötet samlade partiaktiva från hela landet och 500–600 personer tågade Kungsgatan fram annandag pingst 1934. Den nazistiska rörelsen var under hela trettioalet splittrad i

olika grupper som slogs om väljarnas, och i viss mån Tysklands, gunst. En stor del av deras energi gick åt till att svartmåla varandra och de politiska framgångarna var mycket begränsade. I valet 1936 kandiderade tre nazistpartier till riksdagen. De fick tillsammans endast ett fåtal av rösterna och inget mandat.

BÖDELN

PLATS 6: Vasateatern, Vasagatan 19–21 **DATUM:** 1934-12-29 (premiär)

Författaren Pär Lagerkvist var en engagerad antinazist. Hans roman "Bödeln" orsakade hetsig debatt när den kom ut hösten 1933. Den gestaltar bödeln som en personifiering av ondskan, människans eviga följeslagare. I boken finns många referenser till nazismen och Lagerkvists roman speglar också det ondas attraktionskraft. "Nej, ser man på! Är bödeln här!" säger kvinnorna, "Han är stilig." Och männen ekar: "Det är klart att vi måste ha krig! Krig är hälsa! Ett folk som inte vill ha krig är ett sjukt folk! [...] En skyttegrav är det enda ställe där en anständig karl kan trivas. Man borde bo i skyttegravar också i fredstid och inte i hus, som bara gör folk klemiga. [...] Hell mördarna! Hell mördarna!"

Hösten 1934 hade Lagerkvist omarbetat "Bödeln" för scenen, och strax före nyår hade den premiär på Vasateatern i Stockholm. Trots att en av tidens stora stjärnskådespelare, Gösta Ekman den äldre, hade huvudrollen var publikintresset matt. Det blev däremot ovationer då pjäsen sattes upp i Oslo.

FOTO: SVERIGES TEATERMUSEUM MUSEUM, ALMBERG & PREINITZ

Gösta Ekman i "Bödeln" som hade premiär på Vasateatern 1934.

FÖR TYSKLAND I SVERIGE

PLATS 7: F.d. Tyska kolonihemmet, Sveavägen 29, 5 trappor **DATUM:** 1936-01-11 (invigning)

Den nazistiska regimen i Tyskland försökte efter Hitlers maktövertagande 1933 aktivt vinna sympatisörer bland tyskar bosatta i andra länder. I Sverige intensifierades dessa aktiviteter under 1935 och den 11 januari 1936 invigdes det påkostade "Deutsches Koloni-Heim". Det Tyska kolonihemmet fungerade som en klubb, vilken som helst – med restaurang, bibliotek och vinstuga – men styrdes enligt nazistiska principer och Hitlers porträtt hängde på hedersplats i samlingsalen. Från kolonihemmet dirigerades omfattande flyktingspionage och intern undermåttelseverksamhet, det vill säga i klartext partimedlemmarnas inbördes övervakning av varandra. Den svenska polisen skrev i en rapport:

"Man rapporterar allt om alla. Har man exempelvis genom eminent spaningsförmåga lyckats få fram, att en partikamrat [---] bor i samma hus som en kommunist, översändes genast en dramatisk rapport."

Det hände att företrädare för nazi-organisationerna höll "förhör" med tyska flyktingar, hotade dem med repressalier och försökte tvinga dem att lämna upplysningar om sina kontakter i Sverige och hemlandet. Ledarna

lade också ned mycket arbete på att försöka samorganisera alla tyska sport-, kultur- och exilföreningar under en enda ledare. Heinz Bartels, hängiven nazist och ledare för den svenska sektionen av det tyska nazistpartiet, gick också hårt fram i sitt värvningsarbete:

"En tysk koloni kan blott hårbärga sådana tyskar, som tro, att ledaren och rikskanslern är utsedd av försynen att bli vårt kära hemlands räddare, och att hans bestämmelser icke skola kritiseras utan efterföljas" i ett tal som han höll vid en sammankomst för tyska kolonin på restaurang Gillet i Stockholm.

Bartels varnades flera gånger av svenska myndigheter innan han tvingades lämna landet. Tillammans med två medarbetare nekades han förlängt uppehållstillstånd i februari 1936 och avslutade därmed fyra års arbete för Hitler i Sverige.

REPRODUKTION: ESBJÖRN ERIKSSON, KUNGL. BIBLIOTEKET

Heinz Bartels, ledare för den svenska sektionen av det tyska nazistpartiet.

Aftonbladet 1936-02-11

TYSKA KYRKAN BOJKOTTAR HAKKORSFLAGGA

PLATS 8: Tyska kyrkans församlingssal, Svartmangatan 16 **DATUM:** 1935-04

Församlingssalen i Tyska kyrkan var en viktig mötesplats för tyskar bosatta i Stockholm och andra tysktalande i Stockholm. Därför var den också en symboliskt viktig plats att vinna för det tyska nazistpartiets svenska sektion och dess ledare Heinz Bartels.

Trots påtryckningar från de tyska nazisterna i Stockholm vägrade Emil Ohly, kyrkoherde i Tyska kyrkan, våren 1935 att hissa hakkorsflaggan utanför församlingssalen. Istället hissade han som vanligt den gamla tyska flaggan i svart-vitt-rött och två svenska flaggor.

Bartels blev upprörd över vad han uppfattade som fientlighet mot Tyskland. Han begärde av alla tyska organisationer i Stockholm att de skulle protestera mot Ohly och i framtiden hålla sina möten i tyska föreningens lokaler på Östermalm. Flera av föreningarna vägrade dock att foga sig i Bartels direktiv. Trots både hot och övertalningsförsök fortsatte de att hävda att "tysk" kunde vara något annat än "nazistisk".

FOTO: SCANPIX

Tyska kyrkan i Gamla stan, Stockholm.

Amerikanen Jesse Owens och tysken "Luz" Long, på prispallen vid OS i Berlin 1936.

OS-TRUPP UPPMANAS TILL BOJKOTT

PLATS 9: Centralstationen, Centralplan 15 **DATUM:** 1936-07-29

Tyskland var efter Hitlers maktövertagande 1933 en diktatur där politiska motståndare, "icke-ariere" och många andra brutalt förföljdes. OS i Berlin sommaren 1936 gav Hitler en fantastisk möjlighet att visa upp en välputsad bild av sitt Tredje rike för världen. Det fanns därför människor, som arbetade för en bojkott av hela OS. Det fanns också idrottsmän som avstod från att delta, men de flesta såg inget samband mellan idrott och politik.

När Sveriges olympiska kommitté valde att delta försökte den kritiska Jansson-Mineur-kommittén informera de svenska deltagarna om situationen i Tyskland. Vid avfärden med tåg mot Berlin fick alla deltagare i den svenska OS-truppen varsitt kuvert med ett kort brev och en Tysklands-karta med alla koncentrationsläger utmärkta. Tanken var att medvetandegöra deltagarna så att de inte skulle

låta sig ryckas med av den nazistiska propagandaapparaten.

Kanske hade det viss effekt. Den svenska journalisten Barbro Alving sändes av *Dagens Nyheter* till Berlin för att bevaka de olympiska spelen. Från öppningsceremonin rapporterade hon hur de olika ländernas idrottare – greker, fransmän, österrikare – tågade in och möttes av ändlöst jubel då de höjde armen i den "tyska hälsningen". Nervöst avvaktade hon den svenska truppen, skulle de falla in i ledet? Men det gjorde de inte.

"[Nej] var så lugn för höga Norden, där kommer det rödvita Danmark, och det brokigt klädda Finland och det flotta norska laget, inte en arm lyfts, så komma de svenske, och de enda rejäla hejarklackarna på hela Stadion komma igång, Sverige, Sverige, Sverige, skalla de."

30 000 BESÖKARE PÅ SKANSENS FREDSDAGAR

PLATS 10: Skansen, Djurgårdsslätten 49 **DATUM:** 1937-07-31–08-01

FOTO: NORDISKA MUSEET, A. KRAFFT

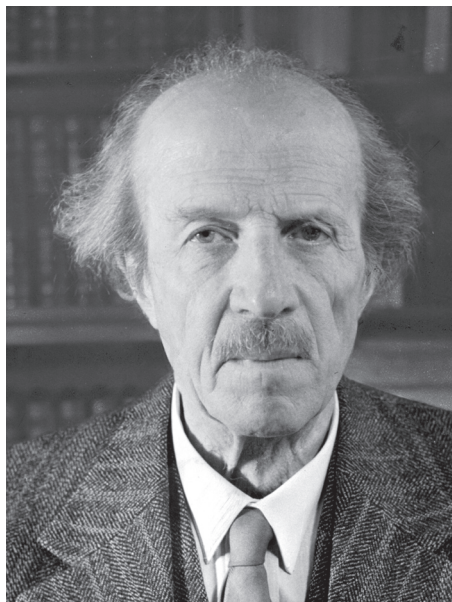
"Fredens födelse" av Georg Stiernhielm uppföres på Skogaholmsplanen söndagen den 1 augusti 1937.

Under mellankrigstiden drev pacifistiska organisationer i hela Europa kraftfullt opinionsarbete för fred och nedrustning. 1937 upplät Skansens chef Andreas Lindblom museiområdet för fredsdagar arrangerade av "Världssamling för fred". Det var meningen att Arthur Engberg, socialdemokratisk ecklesiastikminister, skulle invigningstala från Renberget men det regnade så mycket att han fick lov att prata i radio istället. På programmet stod också gudstjänst för freden, tal

av representanter för många olika länder samt skådespelet "Fredens födelse" av den svenske 1600-talsdiktaren Georg Stiernhielm. Cirka 30 000 människor besökte Skansen under fredsdagarna detta år. Liknande arrangemang genomfördes i mindre skala även följande år, men 1940 hade kriget i Finland brutit ut och förändrade förutsättningarna. Intresset hade vänt och fokus låg nu på beredskap, upprustning och försvarslån snarare än fredsarbete.

RADIOSÄNDNING OM DET OHYGGLIGA

PLATS 11: F.d. Radiotjänst, Kungsgatan 8 **DATUM:** 1937-12-16

Natanel Beskow.

Predikanten Natanael Beskow var grundare av Birkagården i Stockholm och rektor för folkhögskolan där, samt gift med barnboks-konstnären Elsa Beskow. I december 1937 höll han föredrag i radio under rubriken "De landsflyktiga", och inledde med orden:

"Varje dag, varje natt sker det ohyggliga. Kvinnor och barn massakreras, städer och byar läggs i ruiner, fredliga befolkningar drivas från sina hem eller dömas till svältdöd. Inga rubrikstilar förslå längre till att väcka sensation. Det har börjat ingå i våra normala vardagsvanor att läsa om grymheter av en art, som man fordom brukat kalla hårresande, och om lidanden, som man fordom

brukat kalla omänskliga. Det gäller tusentals människor, tiotusentals, hundratusentals – vem kan hålla reda på siffrorna, vem har ännu en så plastisk fantasi, att han tvärs igenom de döda siffrorna förnimmer något av det skälvande och anklagande människoödet? De landsflyktiga – hur kan man begära, att folk skall orka intressera sig för dem?"

FOTO: SCANPIX

CREDIT: USHMM, COURTESY OF ILANA SKUTECKY BRESLAW

Treårige Thomas Kulka, Tjeckoslovakien 1937. Thomas var ett av alla de barn som Beskow syftade på i sitt tal. Han gasades ihjäl i Sobibor 1942.

PICASSOS MÅLNING OM SPANSKA INBÖRDESKRIGET

PLATS 12: Liljevalchs konsthall, Djurgårdsvägen 60 **DATUM:** 1938-03-08

FOTO: SCANPIX ©SUCCESSION PICASSO/BUS 2008

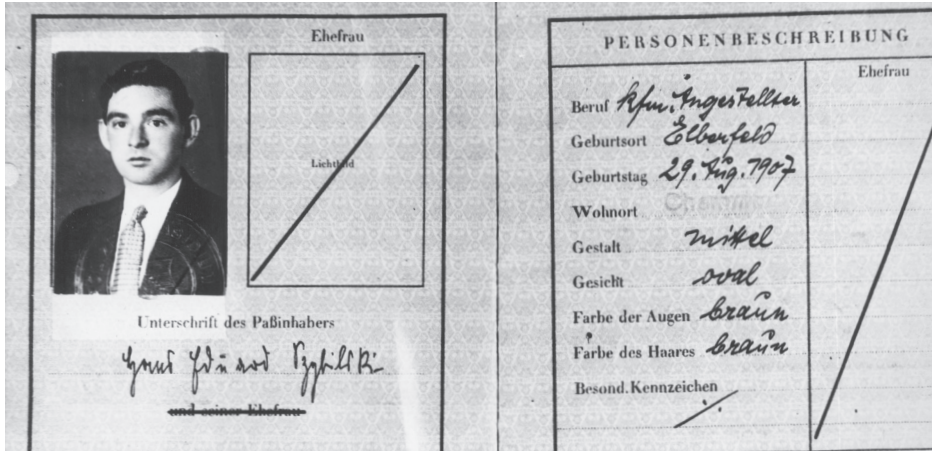
Picassos verk "Guernica" som han målade 1937 inspirerad av bomberna som föll över Guernica i Baskien detta år. Målningen ställdes ut på världsutställningen i Paris samma år.

Spanska inbördeskriget 1936–1939 var en viktig uppladdning för andra världskriget och en stor symbolfråga för antifascister i hela Europa. En vanlig marknadsdag på våren 1937, måndagen den 26 april, anfördes den lilla baskiska staden Guernica helt oväntat av tyskt och italienskt flyg. Efter tre timmars bombning låg många av invånarna döda i ruinerna och stora delar av bebyggelsen var förstörd. Francos anhängare förnekade all kännedom om händelsen. Något flygangrepp hade aldrig ägt rum, meddelade de, utan "de röda" hade själva bränt ned sin stad.

Bombningen av Guernica kom ändå snabbt att framstå som en symbol för kriget och den betraktas i efterhand som en förövning inför andra världskriget. Händelsen gav också Pablo Picasso idén till hans bidrag till den spanska paviljongen på sommarens världsut-

ställning i Paris. Den väldiga målningen "Guernica" var från första början inskriven i ett politiskt sammanhang. Efter världsutställningen gjorde målningen en kort turné i Europa och visades då bland annat på Liljevalchs konsthall på Djurgården i Stockholm.

Gotthard Johansson, som recenserade utställningen i Svenska Dagbladet, var mycket positiv. Han beskrev den som en "ren, intellektuell njutning" men var tveksam till konstens opinionsbildande kraft. "Ett är säkert, att för den sortens propaganda behöver Franco inte vara rädd. [...] Om Picassos Guernica-bild förmår resa någon indignation, så kommer den snarare att rikta sig mot den moderna konsten än mot Franco."

Hans Eduard Szybilski utvisades från Sverige 1938. Han deporterades sedan till Auschwitz. Utlänningsdossier 215 med foto och personuppgifter, 1938.

FRÅN APELBERGSGATAN TILL AUSCHWITZ

PLATS 13: Apelbergsgatan 36, hörnet Luntmakargatan **DATUM:** 1938-06-06

I januari 1938 trädde en ny utlänningslag i kraft och i mars samma år beslutade Sveriges riksdag om visumkrav för flyktingar från Österrike. I september skärptes kraven ytterligare för flyktingar som kom från Tyskland och Österrike. Situationen i dessa länder blev samtidigt alltmer ohållbar, i synnerhet för "icke-ariet".

Hans Eduard Szybilski var av judisk börd och född i Elberfeld i Ruhrområdet, inte så långt från holländska gränsen. Han flydde från Tyskland den 20 februari 1937, tog sig till Sverige och bodde inneboende på Apelbergsgatan 36. Han försörjde sig här som representant för en trenchcoat- och regnkappsfabrik i London och blev även erbjuden arbete hos en svensk agenturfirma. Han vågade som jude inte återvända till Tyskland

och ville gärna stanna i Sverige eftersom det var här han hade sin försörjning. För polisen på utlänningsexpeditionen berättade han att han varit förlovad med en "arisk" flicka, vilket ansågs som ett brott i Tyskland. Han var eftersökt av den tyska polisen och var övertygad om att han skulle sättas i koncentrationsläger om han förpassades. Trots det beslutade Socialstyrelsen den 13 april 1938 att han skulle förpassas ur riket. När han inte lämnade landet frivilligt placerades han på Centralfängelset i Malmö och den 6 juni 1938 förpassades han av svensk polis till Sassnitz i Tyskland. Den 19 februari 1943 deporterades Hans Eduard Szybilski från Berlin till koncentrations- och förintelselägret Auschwitz där han mördades. Han blev trettiofem år gammal.

SJUTTON DÖDADE EFTER NEKAD ASYL

PLATS 14: Utrikesdepartementet (UD), Gustav Adolfs torg 1 **DATUM:** 1938-11-09

Rapporterna från "Kristallnatten" i Tyskland, natten till den 10 november 1938, nådde omedelbart svenska medier och chockerade många svenskar. Från en dag till en annan hade 400 människor mördats, 267 synagogor förstörts, tusentals affärer plundrats och omkring 30 000 judar skickats till koncentrationsläger. Men trots kännedom om de bru-

tala pogromerna fortsatte svenska myndigheter att regelmässigt neka judiska flyktingar asyl. Många av de flyktingar som förgäves sökt inresetillstånd till Sverige mördades senare i de nazistiska koncentrationslägren. Det gäller bland många andra dessa sjutton kvinnor och män som alla nekades inresa under november och december 1938.

Martin Wolf (f. 19/3-1885) från Tyskland var femtiosju år gammal när han dog i koncentrations- och förintelslägret Auschwitz i nuvarande Polen. 11/11 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 14/8 1942 deporterades han från ett uppsamlingsläger i Drancy utanför Paris i Frankrike till Auschwitz.

Rudolf Marcus (f. 13/10-1904) från Tyskland var trettiosju år gammal när han dog i Riga i nuvarande Lettland. 15/11 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 19/1 1942 deporterades han från Berlin i Tyskland till Riga.

Henriette Fleischmann (f. 10/11-1904) från Österrike var trettoåttio år gammal när hon dog i Auschwitz. 22/11 1938 avslag Utrikesdepartementet hennes ansökan om inresa till Sverige. 23/1 1943 deporterades hon från Theresienstadt i nuvarande Tjeckien till Auschwitz.

Paret Fromer var från Tyskland. Dresel (f. 13/9-1862) hade precis fyllt åttio år och hennes make Emanuel (f. 10/8-1866) var sjuttiosex år gammal då de båda dog i förintelslägret Treblinka i nuvarande Polen. 22/11 1938 avslag Utrikesdepartementet deras ansökan om inresa till Sverige. 21/9 1942 deporterades de båda från Theresienstadt till Treblinka.

Rosa Kolban (f. 29/6-1887) från Österrike var femtiofem år gammal då hon dog på en avrättningsplats i skogen Maly Trostinec utanför i Minsk i Vitryssland. 30/11 1938 avslag Utrikesdepartementet hennes ansökan om inresa till Sverige. 9/6 1942 deporterades hon från Wien i Österrike till Maly Trostinec.

Ewald Moritz Stern (f. 11/12-1894) från Tyskland var fyrtiosju år gammal då han dog i Auschwitz. 5/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 4/9 1942 deporterades han från Drancy, Frankrike, till Auschwitz.

Walter Mark (f. 17/8-1903) var statslös och trettionio år gammal då han dog i Riga. 6/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 19/10 1942 deporterades han från Berlin till Rigas getto.

Gertrud Hohenstein (f. 20/5-1886) från Tyskland var femtiofem år gammal då hon dog i Lodz i Polen. 6/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hennes ansökan om inresa till Sverige. 24/10 1941 deporterades hon från Berlin till gettot i Lodz.

Paret Schnur var statslösa. Anna (f. 5/4-1889) var femtiofem år gammal och hennes make Chaim Wolf (f. 15/4-1885) femtionio när de båda dog i Auschwitz. 10/12 1938 avslag Utrikesdepartementet deras ansökan om inresa till Sverige. 16/5 1944 deporterades de från Theresienstadt till Auschwitz.

Moses Weissmann (f. 14/4-1877) var statslös och sextiofem år gammal då han dog i Riga. 20/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 5/9 1942 deporterades han från Berlin till Rigas getto.

Paret Glaser var från Tyskland. Betty (f. 30/7-1879) var sextiotre år gammal och hennes make Julius (f. 24/10-1875) var sextiosju då de båda dog i Auschwitz. 20/12 1938 avslag Utrikesdepartementet deras ansökan om inresa till Sverige. 2 och 3/3 1943 deporterades de från Berlin till Auschwitz.

Siegfried Strauss (f. 10/10-1898) från Tyskland var fyrtiofem år gammal då han dog i Auschwitz. 22/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 28/9 1944 deporterades han från Theresienstadt till Auschwitz.

Walter Sulke (f. 29/9-1894) från Tyskland var fyrtionio år gammal då han dog i Auschwitz. 22/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 1943 dog han i Auschwitz efter att ha deporterats dit från Berlin.

Robert Gerst (f. 29/11-1910) från Tyskland var trettiotre år gammal då han dog i Auschwitz. 29/12 1938 avslag Utrikesdepartementet hans ansökan om inresa till Sverige. 1943 dog han i Auschwitz efter att ha deporterats dit från Nederländerna.

STUDENTER MOT "FLYKTINGIMPORTEN"

PLATS 15: Läkarsällskapets stora sal, Klara Östra Kyrkogata 10 **DATUM:** 1939-02-22

Efter "Kristallnatten" i november 1938 steg paniken hos Tysklands judiska befolkning. Allt fler människor sökte alltmer desperat efter en möjlighet att lämna landet och en del av dem försökte få asyl i Sverige. I februari 1939 höll studentkåren i Uppsala ett berömt möte i studenternas tennishall, det så kallade Bollhuset, och antog en resolution mot "flyktingimporten". Kåren vid Stockholms högskola vägrade ta upp frågan men Medicinska Föreningen vid Karolinska Institutet ordnade den 22 februari 1939 ett välbesökt studentmöte för att diskutera saken.

Kvällen inleddes med uppläsning av en skrivelse som ställts till Läkarförbundet av Kommittén för landsflyktiga intellektuella. Fokus i debatten var dock rädslan för att flyktingarna – det handlade om ett tiotal personer – skulle förstöra arbetsmarknaden för unga, svenska läkare och det fanns starka antisemitiska undertoner i diskussionen. Bland de få som begärde ordet för att driva en humanitär och flyktingvänlig linje vid mötet fanns läkarstudenten Ester Lamm. Ordföranden vägrade dock att ge henne ordet. Han menade att hon, eftersom hennes far var jude, kunde befaras "tala i egen sak". John Takman, sedermera läkare och riksdagsledamot (vpk), fick däremot tala och kunde ett halvsekel senare beskriva sin upplevelse av mötet så här:

"Jag överröstades av busvisslingar och buanden. Och jag klubbades flera gånger av ordföranden för Medicinska föreningen, Gunnar Björk, för att jag som han sa inte höll

mig till ämnet. Själv använde han snäva fackliga argument mot den så kallade judeimporten. Tio tyskjudiska läkare som gavs asyl skulle enligt denna argumentering öka arbetslösheten bland svenska läkare."

Mötet avslutades med en omröstning som med siffrorna 263–18 antog en protest mot att den lilla gruppen landsflyktiga läkare skulle kunna ges tillstånd att verka i Sverige.

REPRODUKTION: ESBJÖRN ERIKSSON, KUNGL. BIBLIOTEKET

Den nazistiska tidningen *Den Svenske Folksocialisten* rapporterar från studenternas protest mot den så kallade judeimporten. *DSF* 1939-02-25

FOTO: STOCKHOLMS STADSMUSEUM, LENNART AF PETERSENS

Kungsgatan västerut från Norrlandsgatan.

TREDJE RIKETS RESEBYRÅ PÅ KUNGSGATAN

PLATS 16: Kungsgatan 16 **DATUM:** 1939-11-10

Tyska statens resebyrå på Kungsgatan hade stora skyltfönster ut mot en av stadens stora butiksgator och bedrev också propaganda för Tredje riket. I november 1939 var Polen under tysk ockupation och det storkrig man oroat sig för hade brutit ut. Förbipasserande stockholmare upprördes av resebyråns reklam bland annat för Tyskland som "kulturbäraren i Öster". I fönstren kunde man läsa "allehanda mer eller mindre falska nyheter om polackernas brutalitet mot de stackars oskyldiga tyskarna, senapsgas mot dessa fredsänglar, de tyska ledarnas hetstal och annan propaganda" som redaktör Ture

Nerman skrev i den nya tidningen Trots Allt!

Arrangemangen i fönstren väckte irritation bland folk som gick förbi och det uppstod bråk och konflikter kring "hetsdespercherna". Nerman undrade hur det kunde komma sig att den låga profilens neutralitetspolitik vaktade så noga på den som kritiserade Tyskland – men lät aggressiv hets mot Storbritannien passera. Han krävde omedelbar stängning av "propagandacentralen". "Sveriges lugn och neutralitet kräver det. Och det bör ske innan kriget i miniatyr flyttas till Kungsgatan 16."

HOTELL BLIR HEM FÖR FINSKA BARN

PLATS 17: Hotel Anglais, Humlegårdsgatan 23, hörnet Sturegatan **DATUM:** 1939-12-15

När Sovjetunionen angripit Finland och vinterkriget brutit ut den 30 november 1939 började svenska organisationer evakuera finska småbarn bort från fronten och svälten. På kort tid behövdes många sängplatser och Robert Lundberg som ägde Hotel Anglais slog upp dörrarna. Den nybildade Hjälp-Kommittén för Finlands barn använde hotellet som genomgångshem för nyanlända och kunde här ta emot ända upp till 450 barn samtidigt. På Anglais var hundratals lottor och Röda Korsets hjälpsystrar engagerade och barnen fördes snabbt vidare till familjer, barnhem och sjukhus i hela landet. Den 10 januari 1940 skrev *Dagens Nyheter* "Tusentals hem äro villiga motta finska flyktingar."

Under vinterkrigets tre månader kom ungefär 8 000 barn till Sverige, och många av dem passerade Hotel Anglais. De som kom till Stockholm hade kanske rest med båt över Ålands hav – det fanns särskilda fartyg med lastutrymmena inredda till stora logement med våningssängar. De kunde också ha färdats med tåg norrut i Finland till Torneå och så hela vägen ned från Haparanda på den svenska sidan. Resorna kunde vara svåra, krigsvintrarna var exceptionellt kalla och det förekom att barntransporter angreps av sovjetisk militär.

Den 15 december 1939 kom den första transporten flyktingar med båt från Åbo till Stockholm och turerna fortsatte sedan med last efter last av barn. När vapenvilan under tecknats den 13 mars 1940 blev det dags att ordna resor åt andra hållet istället. Tem-

pot påskyndades av Tysklands angrepp på Danmark och Norge i april, och till första maj var nio av tio barn tillbaka i sina familjer. Men kriget var bara tillfälligt slut. I juni 1941, i samband med Tysklands angrepp på Sovjetunionen, utbröt på nytt strider i Finland. Under hela andra världskriget tvingades omkring 70 000 finska barn av skydds- och försörjningsskäl att lämna sina hem för kortare eller längre vistelser i Sverige.

FOTO: SVT

Två finska pojkar på Hotel Anglais.

RICKMANLIGAN

PLATS 18: Grevgatan 4 **DATUM:** 1940-04-19

FOTO: © POLISMUSEET, ARKIVBILD

Säkerhetspolisen beslagtog en stor mängd sprängmedel i en fastighet på Östermalm i Stockholm.

Sverige har rika gruvfyndigheter och producerar järnmalm av hög kvalitet. Under 1930-talet gick nittio procent av produktionen på export. Det mesta såldes till Tyskland och den malmen fördes ut ur landet i huvudsak via hamnarna i Luleå och Oxelösund. Malmen blev till vapen och därför var malmhamnarna viktiga mål för dem som ville försvaga Hitlers militära slagkraft.

Den 19 april 1940 avslöjades en liga ledd av den engelske affärsmannen och agenten Alfred Rickman. Ligan hade direkta kopplingar till Brittiska legationen i Stockholm och arbetade på uppdrag av den brittiska underrättelsetjänstens avdelning för propaganda och sabotageaktioner i de ockuperade länderna.

Alfred Rickman och hans svenska flickvän Elsa Johansson hade under täckverksamheten AB Dentalmaterial bland annat förberett ett stort sprängattentat mot malmexporten. Polisen hittade nästan 190 kilo sprängämnen i en lagerlokal på Grevgatan. En del var avsett för sabotage i Tyskland men där fanns

också magnetminor med tidsinställning, så att lastbåtarna med malm skulle kunna sprängas ute på öppet vatten. Dessutom fanns stämpelar för passförfälskning och underlag till flygblad som skulle sprida propaganda bakom fiendens linjer.

Ligaledaren Alfred Rickman anhölls tillsammans med ett trettiotal andra personer. Åtta engelska medborgare utvisades omgående ur landet, men Rickman placerades i häkte på Kungsholmen. Under häktnings-tiden fick han promenera med polisbevakning på Norr Mälarstrand och man gav honom vissa möjligheter att träffa sin flickvän Elsa. Paret fick också gemensam permission för att köpa ringar och förlova sig. Alfred Rickman dömdes i december 1940 till åtta års straffarbete för bland annat sabotageförsök. Han benådades efter halva strafftiden, sommaren 1944, och utvisades till Storbritannien. Där gifte han sig med Elsa Johansson som redan rest dit efter att ha avtjänat sina två år i fängelse.

POLISRAZZIA MOT KOMMUNISTISKA TIDNINGAR

PLATS 19: *Ny Dag*, Kungsgatan 84 **DATUM:** 1940-02-28

FOTO: MORGON-TIDNINGEN, ARAB, H SVENSSON

Polisrazzia hos Sveriges kommunistiska parti och tidningen *Ny Dag* 1940.

Vintern 1939–1940 präglades Sverige helt av finska vinterkriget och landet ekade av "Finlands sak är vår". Det samlades pengar och stickades sockor till broderfolket och flera tusen finska barn fick tillfälligt nya hem i Sverige. Sveriges kommunistiska parti (SKP) försvarade emellertid Moskväs agerande. Det var också det enda av riksdagspartierna som inte ingick i samlingsregeringen.

Det fanns hos delar av det svenska samhället en rädsla för kommunismen och under 1940 drevs en hård kampanj mot vänsterpressen. Ture Nerman krävde redan i december 1939 indragning och åtal mot "våldsdrängen Ny Dag". Flera stora fackföreningar uteslöt kommunistiska medlemmar och till exempel fackföreningen Metallarbetarförbundet ogiltigförklarade medlemsröster på kommunistiska fackföreningsledare.

I januari 1940 behandlade riksdagen en motion om förbud mot kommunistiska partier och senare under våren föreslog en socialdemokratisk riksdagsledamot att SKP:arna helt enkelt borde uteslutas ur riksdagen. Dessa motioner avslogs men man beslutade ändå tillåta "särskilda tvångsmedel" – en öppning för bland annat husrannsakan, censur, telefonavlyssning samt möjlighet att utan rättslig prövning hålla personer i häkte i 30 dagar. Aktiva kommunistledare, redaktörer och ombudsmän placerades i interneringsläger och de ansvariga utgivarna för tidningar som Norrskensflamman och Arbetar-Tidningen dömdes till fängelse för publicerade artiklar.

Den 10 februari 1940 genomfördes en landsomfattande razzia mot kommunistiska organisationer. 3 000 poliser gjorde husrannsakan på partikanslier och tidningsredaktioner, men också hemma hos kända "röda" aktivister. Polisen letade särskilt efter chiffer och kodnycklar men hittade i stort sett ingenting. Man fann inga bevis för någon landsförrädisk verk-

samhet. Samtliga anhållna släpptes.

Trots det fattade riksdagen ett par veckor senare, den 28 februari, beslut om transportförbud för fem kommunistiska tidningar. Med transportförbudet (som gällde post, tåg och motorfordon) följde också förbud att anslå löpsedlar på vanligt sätt, att ropa ut tidningen till försäljning eller hålla fram den för tänkbara köpare. *Ny Dag* publicerade omedelbart en dödsannons över den svenska tryckfriheten:

Härmed tillkännagives att

Svensk Tryckfrihet

född den 16 juli 1812

avled den 28 februari 1940

i Per Albin Hanssons nionde regeringsår

i en ålder av 127 år 7 mån. 12 dagar

K. G. Westman

Blommor undanbedes.

Tänk på Mannerheimfronten!

BRUN MARIN

PLATS 20: Västerlånggatan 27 DATUM: 1940-04-20-27

REPRODUKTION: ESBJÖRN ERIKSSON, KUNGL. BIBLIOTEKET

fanns delar av ett medlemskartotek för ett av nazistpartierna i Stockholm, vapen och ammunition samt hakkorsmärkta papper rörande bland annat brevlådebevakning av meningsmotståndare. Efter att förgäves ha försökt väcka intresse för saken hos polisen lämnade Posse valda delar av materialet till Ture Nerman som publicerade det i tidningen *Trots Allt!* i april.

"Sveriges Flotta förrådes!" stod det på tidningens löpsedel och i en artikel berättades bland annat om hur stadsdelarna i Stockholm delats upp mellan olika "Blockwarte" (kvartersvakter) och hur dessa fått propagandamaterial från ortsgruppropagandaledningen "tjänstevägen". Dessutom publicerades en aktivitetslogg för en lokalavdelning som visade på partiaktiviteter i stort sett varje dag. Tidningen berättade också att den hade tillgång till medlemslistor men inte ville offentliggöra namnen, ännu. Denna uppgift resulterade i att flera personer genast hörde av sig för att meddela läsarna att de inte längre delade de nazistiska värderingarna och att de deltagit i partiarbetet av ungdomligt oförstånd.

För Nerman resulterade affären i ett tryckfrihetsåtal, där han friades. Hans tidning belades ändå med transportförbud i nio månader, vilket innebar att den inte fick distribueras per post, tåg eller motorfordon. Ungefär samtidigt som domen föll beslutade Brun Marin, den 15 maj 1940, att "cellarbetet" med kraft skulle fortsättas.

Tidningen *Trots Allt!* skriver om nazisternas arbetsätt *Trots Allt!*, 1940-04-27.

På Västerlånggatan 27 höll den nazistiska sammanslutningen Brun Marin/Flottans framtid "cellmöten" enligt samma organisatoriska mönster som tidigare använts av nazister i Österrike, Tjeckoslovakien och Polen. Celler bidrog i dessa länder till att kontrollera presumtiva motståndare till nazismen och underlätta de tyska inmarscherna.

I februari 1940 upptäcktes misstänkt verksamhet i ett gårdshus på Södermalm. Husets ägare oroades sig för vad som var på gång och tog upp det med sin goda vän Amelie Posse, känd författare och antinazist med ett förflutet i Tjeckoslovakien. Posses son Slavo Brazda tog sig in i lokalen och hittade en hel del komprometterande material om Brun Marin i Stockholm och på andra militärt viktiga platser i landet. Bland fynden

SVENSK 19-ÅRING TAR VÄRVNING I SS

PLATS 21: Västerlånggatan 75 **DATUM:** 1941-03-03

Hans Waldemar Lindén växte upp på Västerlånggatan i Gamla stan, engagerade sig tidigt i Nordisk Ungdom och blev i mars 1941 den förste svensk som tog värvning i Waffen-SS. Det var förbjudet att värva soldater till främmande länders arméer, men Lindén var en av några hundra svenskar som trots det anslöt sig till Waffen-SS, de flesta via värvningskontor i det ockuperade Norge. Att de tjänstgjorde i Waffen-SS innebar bland annat att de svor en trohetsed till Adolf Hitler innan de gick ut i kriget, huvudsakligen på östfronten.

Hans Waldemar Lindén blev också den förste svenske soldaten i tysk tjänst som rapporterades stupad. Han dog på östfronten 30 december 1941 och begravdes i Ukraina. Hans Waldemar Lindén blev nitton år gammal.

Hans Lindén stupad på Krim- fronten

Ännu en kämpe har ryckts bort ur vår krets, Kamratskapsledaren i Nordisk Ungdom, Hans Waldemar Lindén, har lidit hjälteöden i kampen mot den bolsjevikiske världsfjenden.

Hans Lindén, som var född den 10 september 1922, enrullerades i Nordisk Ungdom september 1937 med medlemsnummer 2104 och befordrades till kamratskapsledare i mars 1939. Han deltog i vinterkriget 1939—40 som frivillig i finska armén samt i det europeiska fälttåget mot bolsjevismen sedan dettas början. Stupade på Krimfronten den 27 december 1941.

Kamrat! Vi skola alltid minnas Dig och Din segervissa tro på våra idéer. När Du kände, att plikten kallade, handlade Du utan att tveka. Du gav Ditt unga liv i kampen för det nya Europa och därmed för Sveriges framtid.

I vårt minne skall Du alltid leva som ett föredöme för Nordisk Ungdom i mod — trohet — offervilja.

Din vän

Bertil Svenning

Kamratskapsledare i Ungstabskåren

REPRODUKTION: ESBJÖRN ERIKSSON, KUNGL. BIBLIOTEKET

Dödsannons
över den
första svenska
soldaten som
stupade i strid
för Tyskland.
*Den Svenske
Folksocialisten*
1942-03-14

ÅBERGS BOKHANDEL

PLATS 22: Sergelgatan 1, tidigare Beridarebangatan 25 **DATUM:** 1941-11

Einar Åberg var aktiv antisemit redan på 1920-talet. Han figurerade i många nazistiska, antisemitiska och högerextremistiska föreningar och partier, men var aldrig medlem. Hösten 1941 bildade han *Sveriges Antijudiska Kampförbund*, med "Judendomens i Sverige totala förintelse" som första punkt på programmet. Vid samma tid tog han över en bokhandel på Beridarebangatan 25 och satte upp en skylt i fönstret som gav klart besked om vilka kunder han inte ville ha. Skylten upprörde stockholmarna och det blev ofta bråk i butiken. Åberg åtalades för

förargelseväckande beteende och dömdes att ta bort skylten. Men polisen var ändå tvungen att flera gånger montera ned och beslagta liknande skyltar från samma fönster, innan Åberg efter bara några månader gav upp bokhandlaryrket.

Åberg höll dock fast vid sina idéer. Det var hans omfattande antisemitiska propagandaverksamhet som så småningom provocerade fram den svenska lagstiftningen om hets mot folkgrupp. Han blev också den förste som dömdes enligt denna nya lag, Lex Åberg, 1948.

Bokhandlare Åbergs skyltfönster med antisemitisk propaganda, 1941.

FOTO: MORGONTIDNINGEN, ARAB

Censurerad sida i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1942-03-12.

JUSTITIEMINISTERN CENSURERAR PRESSEN

PLATS 23: Kanslihuset, Mynttorget 2 **DATUM:** 1942-03-13

Under andra världskriget drev Sveriges regering neutralitet i utrikespolitiken och förväntade sig att svenska massmedier skulle följa samma linje. Man värdjade i första hand till tidningarna om att de skulle uttala sig försiktigt för att inte stöta sig med främmande makt. Men man dammade dessutom av en gammal lag som inte använts sedan mitten av 1800-talet och som gjorde det möjligt att i vissa fall förbjuda distribution, beslagta tidningar och böcker eller "belägga dem med kvarstad" – det vill säga tillfälligt frånta ägarna rätten till sin egendom. I mars 1942 belades sjutton svenska tidningar med kvarstad av justitieminister K.G. Westman. De hade i en gemensam aktion publicerat vittnesmål om den tyska ockupationsmaktens tortyr i norska fängelser och fångläger. Ingen påstod att vittnesmålen skulle vara osanna, men

samlingsregeringen var orolig att de skulle kunna uppröra främmande makt, det vill säga Tyskland.

Vid den riksdagsdebatt där beslutet diskuterades framhöll justitieministern att regeringens uppskattade pressens oberoende. Han påpekade också att pressens frihet i Sverige var större än i de flesta andra europeiska länder, och att det var bra. Men, fortsatte Westman, tryckfriheten får icke utnyttjas för utländsk propaganda, och eftersom pressuppgifterna inte kunde bevisas borde de inte tillåtas sprida oro bland svenska läsare.

De samordnade publiceringen i sjutton tidningar var en planerad provokation för att undersöka gränserna för myndigheternas censurering. Och provokationen fick önskad effekt. Det blev i stort sett slut på tidningsbeslag utan åtal.

TJECKISK DIPLOMAT ARRESTERAD FÖR SPIONERI

PLATS 24: F.d. Tjeckoslovakiska legationen, Strandvägen 63 **DATUM:** 1942-03-27

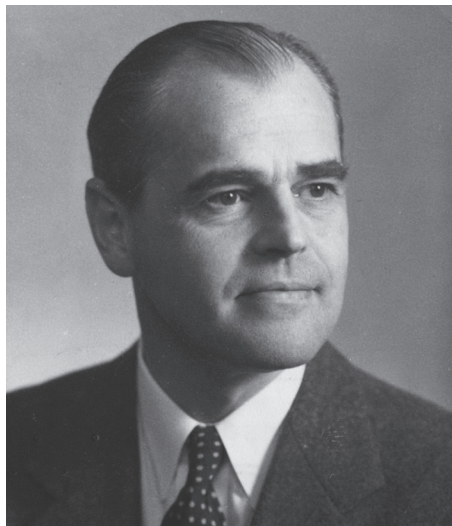

FOTO: SCANPIX

Professor Arne Beurling, ett svenskt geni som på två veckor knäckte tyskarnas hemliga kod, 1940.

Den 15 mars 1939 var Hitler klar med sin stegvisa annektering av Tjeckoslovakien. Tysk trupp stod i Prag och Europa ställdes inför fullbordat faktum. Den nya situationen erkändes snabbt av svenska UD och plötsligt var Vladimir Vanek inte längre legationsråd vid Tjeckoslovariens beskickning i Stockholm, eftersom det inte fanns något Tjeckoslovakien att företräda. Under de följande åren bodde Vanek kvar på Lidingö med sin svenska fru och lilla dotter. Han arbetade vidare för den tjeckiska exilregeringen i London, utan diplomatisk immunitet.

Matematikprofessorn Arne Beurling är

kan­ske mest känd för att ha knäckt den kryptering som användes av tyskarnas Geheimschreiber. Men han var under hela kriget knuten till den svenska militära underrättelsetjänsten och arbetade med att knäcka ett annat kodchiffer.

En av de krypterade texter som Beurling knäckte var ett telegram från Vanek till den tjeckiska exilregeringen i London. Svenska myndigheter såg telegrammen som bevis för att han spionerat på både Tyskland och Sverige och Vanek arresterades i sitt hem den 27 mars 1942.

Vanek åtalades tillsammans med flera av sina medarbetare för hemlig underrättelseverksamhet. Historien kom ut i Aftonbladet den 15 april och dagen därpå var alla tidningar fulla av sensationella historier om de inblandade tjeckerna. Under vår- och sommarmånaderna hölls rättegång inför lyckta dörrar. Vanek dömdes till tre och ett halvt års straffarbete och de övriga åtalade fick kortare fängelsestraff. Vanek placerades på Långholmen, och blev, som författaren Amelie Posse formulerar det, "reglementsstridigt väl behandlad".

Vanek benådades 1944 och hämtades av familj och vänner på Långholmen en morgon i januari. Två månader senare utvisades han av den svenska regeringen till London. Han blev senare tjeckoslovakisk minister i Rom, och efter ett kort mellanspel i Tjeckoslovakien precis efter kriget levde han resten av sitt liv i Italien.

JUDEFIENTLIG DEMONSTRATION SKYDDAS AV POLIS

PLATS 25: Stureplan **DATUM:** 1943-05-13

Den berömda målaren Isaac Grünewald protesterade i maj 1943 mot en demonstration av Sveriges Antijudiska Kampförbund, men motades bort av polis. Händelsen rapporterades på följande sätt i den starkt antinazistiska och regeringskritiska tidningen *Trots Allt!* där redaktören Ture Nerman varje vecka skrev under mottot "Svensk och människa".

"Torsdagen den 13 maj inträffade en händelse på Stureplan i Stockholm, som nu resulterat i att professor Isaac Grünewald ingivit anmälan hos polismästaren mot en poliskonstapel. En av 'bokhandlare' Åbergs medhjälpare hade fattat posto på Stureplan med ett av sina utmanande antisemitiska plakat. Professor Grünewald, som kände personen sedan skoltiden, hade gått fram till honom och påpekat det nedsättande i att han lånade sig till sådan smutspropaganda. Någon tillkallade en poliskonstapel och denne hotade Grünewald med att det skulle bli 'andra bullar' av om han inte omedelbart avlägsnade sig. Däremot förklarade polisen, att judehataren hade rättighet att stå där med sitt plakat trots att flera personer förklarade att han vållade förgelse.

På grund av poliskonstapelns lindrigt sagt opassande uppträdande vid tillfället i fråga har nu professor Grünewald inlämnat en anmälan till polismästaren – till vad verkan det nu hava kan."

Bara ett par veckor tidigare hade bokhandlare Åberg själv dömts till hundra kronor i

böter för förgelseväckande beteende. Den gången gällde det en händelse på Norrmalmstorg den 23 mars, då han bar skyltar med förmodligen likartad text. *Trots Allt!* uppgav att Åbergs reklamskylt bar följande text:

"Vilka äro krigets upphovsmän och anstiftare? – Det får man ej tala om, det är förgelseväckande! Men läs skriften Judarna och moralen. Säljes här. 40 öre." Den gången var det inga förbipasserande som klagade. Men Åberg blev anhållen ändå, eftersom ett par poliskonstaplar själva ansåg skyltarna förgelseväckande, i synnerhet för medborgare av judisk "härstamning".

FOTO: SCANPIX, BONNIER ARKIV

Konstnären Isaac Grünewald.

REGERINGEN STOPPAR KÄNSLIG TEATERPJÄS

PLATS 26: Nya Teatern, Regeringsgatan 111 **DATUM:** 1943-09-01

Nya Teatern satte hösten 1943 upp norrmannen Axel Kiellands pjäs om hans ockuperade hemland, "Om ett folk vill leva. Tidsbild från Norge i 3 akter". Pjäsen var i realistisk stil och handlade om en liten grupp motståndsmän som grips av tyskarna och döms till döden. På scen stod flera redan etablerade skådespelare – Gunn Wällgren, Stig Järrel, Gunnar Björnstrand. Stycket hade premiär den 1 september 1943 och recenserades entusiastiskt i flera av de stora tidningarna. *Stockholms-tidningen* beskrev den som "ett spjut slungat med hatets och föraktets hela lidelse rakt mot förtryckarens hjärta i krigarens rena uppsåt att döda..." och *Social-Demokraten* kommenterade de långa applåder som avbrutit föreställningen vid särskilt välformulerade sarkasmer riktade mot ockupationsmakten. "En soldat har inget val", suckade det tyska befälet på scen. "En människa har alltid ett val", svarade den norske patriot och salongen applåderade en hel minut.

Dagen därpå kallades regissören, Per-Axel Branner, till ett möte på UD. Tjänstemännen underströk det spända förhållandet till Tyskland och de hade en mängd frågor om föreställningen. Varför talades tyska i pjäsen?

Varför visades järnkors och stålhelmar? Varför refererades till tortyr? Kunde man inte stryka de värsta bitarna? Branner förklarade tanken med uppsättningen och underströk att den tortyr som antydades i pjäsen var en blek skugga av verklighetens övergrepp. Kiellands tidsbild lämpade sig inte för "frisering" menade han – och dessutom fanns det ju ingen teatercensur i landet, eller hur?

Tjänstemännen begärde biljetter till kvällens föreställning och nästa dag igen, den 3 september, kallades regissören åter till UD. Han fick då klart besked om att regeringen beslutat att Nya Teaterns pjäs måste stoppas och var alltså tvungen att lägga ned

föreställningen. Pjäsen gavs genast ut i tryckt form och såldes med en påskrift: "Uppfördes på Nya Teatern i Stockholm men förbjöds av regeringen". Det finns uppgifter om hemliga föreställningar på Folkets hus på Barnhusgatan. Hur som helst lyckades stycket, trots att det officiellt framfördes bara två gånger, inspirera både en laddad pressdebatt och en interpellation till utrikesminister Christian Günther om konstens frihet.

Pjäsen "Om ett folk vill leva" stoppades av regeringen men gavs istället ut i tryckt format *Trots Allt!*, 1943.

REPRODUKTION: ESRBJÖRN ERIKSSON, KUNGL. BIBLIOTEKET

ILLEGALA NYHETER FRÅN OCKUPERAT GRANNLAND

PLATS 27: Sibyllegatan 13 **DATUM:** 1943-09

Den danske tidningsmannen Ebbe Munck råkade vara på korrespondentuppdrag i Finland i april 1940 då de tyska trupperna rullade in i Danmark. Han bestämde sig för att inte resa hem till Köpenhamn utan tog sig istället till Stockholm. Som korrespondent för *Berlingske Tidende* fungerade Munck ända fram till krigsslutet som sambandsman för den danska motståndsrörelsen och paraplyorganisationen "Frihetsrådet". Han höll också kontakt med den brittiska underrättelse och sabotageorganisationen "Special Operations Executive" (SOE) och andra representanter för de allierade.

Från Sibyllegatan 13 dirigerade Munck bland annat förmedlingen av underjordiska nyheter från det ockuperade hemlandet. Fram till september 1943 passerade alla nyheter hans bostad på Sibyllegatan. Därefter inledde Dansk Presse Tjenste sitt arbete i ett rum på Grand Hôtel, som ställts till förfogande av svenska UD. Dess danska journalister arbetade där utan löneavtal eller andra formella överenskommelser. Byrån förmedlade nyheter från den illegala nyhetsbyrån "Information" i Köpenhamn till bland annat BBC, Radiotjänst, trettio svenska tidningar samt den underjordiska pressen i Norge.

Och det kunde gå fort. Nyheter skrevs en dag i Danmark och skickades med båt över sundet på natten. Redan nästa dag kunde de telefoneras från Malmö till Stockholm och presscentret på Grand Hôtel telegraferade därifrån till London. BBC sände sedan ny-

heterna på danska över Danmark. Det blev aldrig förbjudet att ha radio i Danmark. Och det betyder att man där hade bättre tillgång till pålitlig information än i många andra ockuperade länder. Informationskedjan via Grand Hôtel i Stockholm gav under lång tid BBC status som "Danmarks viktigaste tidning".

FOTO: SCANPIX

Tyska trupper marscherar in i Köpenhamn i april 1940.

SVENSKA AFFÄRSMÄN GRIPNA AV GESTAPO

PLATS 28: F.d. Svenska Tändsticksbolaget, Västra Trädgårdsgatan 15 **DATUM:** 1944-12-22

SJU SVENSKAR I POLEN ANHÅLLNA AV TYSKARNA.

**Chefer, ingenjörer och
tjänstemän vid LM
och tändsticks-
bolaget.**

På senaste tiden har enligt vad utrikesdepartementet meddelar ett antal svenskar verksamma i Polen anhållits av de tyska polismyndigheterna. De anhållna äro chefen för Svenska tändsticksa.-b:s dotterbolag i Warszawa generalkonsul C. N. Herslow samt ytterligare fyra vid Tändsticksbolaget anställda nämligen: T. G. A. Widén, S. O. Lagerberg, R. Grönberg och E. Gerge, direktören för L.M. Ericssons dotterbolag i Polen K. R. S. Häggberg och ingenjören i samma bolag N. A. W. Berglind.

Överst fr. v. direktör Häggberg och generalkonsul Herslow. Nedtill fr. v. ingenjörerna Gerge och Berglind samt kamrer Lagerberg.

Svenska beskickningen i Berlin har erhållit instruktioner att på allt sätt söka bispringa de anhållna. Vid hänvändelse till tyska utrikesministeriet för att erhålla upplysningar om anledningen till anhållandet har meddelats, att inga närmare upplysningar om orsaken kunde lämnas i avsakta på polisutredningens slutförande.

**Bil välte
vid övning.**

Fyra värnpliktiga
blevo skadade.

**Tågurspåring
vid Boxholm.**

Malmösnälltåget
fyra tim. försenat.

Svenska Dagbladet 1942-07-31.

Sven Norrman var svensk affärsman, bosatt i Warszawa och chef för ASEA:s verksamhet i Polen. Det betyder att han, jämfört med de flesta andra under krigsåren, kunde resa relativt fritt och att han med jämna mellanrum besökte en stad som stod utanför kriget – Stockholm. Norrman hade fotograferat inne i Warszawas judiska getto och från början av 1941 agerade han kurir åt den polska motståndsrörelsen och exilregeringen i London. Han och hans kamrater smugglade bland annat brev, mikrofilm, kodnycklar och hårdvaluta till och från det ockuperade Polen.

Norrmans sista kurirpost innehöll bland annat brev från polska motståndsrörelsen ("Bunds andra brev") och ögonvittnesskildringar från avrättningsplatsen i lägret Chelmno. Norrman fick en varning av sina kontakter i London och valde att inte resa tillbaka till Polen, men hans svenska kamrater i Warszawa greps av Gestapo under sommaren samma år. Den polska motståndsrörelsen och den Londonbaserade exilregeringen förlorade därmed en av sina viktigaste informationskanaler nästan samtidigt som den tyska ockupationsmakten började tömma gettot i Warszawa.

Ledarna i den svenska kurirverksamheten var direktörer och ingenjörer på svenska företag som LM Ericsson och Svenska Tändsticksbolaget. De hade alla bott länge i Polen och de drevs av ett starkt engagemang för den polska saken.

Sveriges generalkonsul Carl Wilhelm Herslow var chef för Tändsticksbolagets dotterbolag i Polen och hade tidigare varit svensk militärattaché i Moskva och Berlin. Han hämtades i sitt hem i Warszawa den 28 juli. Ungefär samtidigt greps sex andra svenskar under mer eller mindre dramatiska omständigheter. En var redan på väg till Bromma, då planet tvingades vända och gå ned

för landning på Tempelhof utanför Berlin. Utöver de svenska affärsmännen greps i samma veva många polacker, varav de flesta torterades svårt, sattes i läger och aldrig mer hördes av.

De gripna svenskarna fördes till Gestapo i Berlin och förhöordes där fem–sex timmar om dagen i ungefär en månad. Vid påsk 1943 flyttades fångarna tillsammans till en ganska privilegierad miljö på Moabit, ett större fängelse i östra Tyskland, troligen för att undgå de allierades bombning av Berlin. Efter nästan ett år i häkte dömdes hela gruppen i Volksgericht den 30 juni 1943. Herslow var en av de fyra som dömdes till döden för spioneri. Ingen av dem avrättades dock. En annan fick livstid men domen verkställdes aldrig och två friades, men hölls ändå ett par månader på tukthus i Breslau innan de fick åka hem. Två släpptes redan i november 1944 medan de tre kvarvarande Warszawasvenskarna kom hem lagom till jul 1944. De landade i tysthet på Bromma flygplats den 22 december 1944 och möttes bara av några diskreta tjänstemän från svenska UD. Det var viktigt för myndigheterna att undvika oönskad publicitet kring frisläppandet och därför kände inte ens de närmast anhöriga till att fångarna skulle komma hem just då.

SANDLERKOMMISSIONEN GRANSKAR SVENSK FLYKTINGPOLITIK

PLATS 29: F.d. Kungl. Socialstyrelsens utlänningsbyrå, Birger Jarls torg 2 **DATUM:** 1945-01-12

Vid jultid 1944 avslöjades att en byråinspektör vid Socialstyrelsen, Robert Paulson, läckt information till chefen för Tysklands spionverksamhet i Sverige. Paulson arbetade sedan länge på den enhet som kontrollerade uppehållstillstånd och förde register över alla utläningar i landet. Snart var tidningarna fulla av rykten om Paulsons aktiviteter. *Expressen* skrev om positiv särbehandling av finska nazister och danska "stikkere" (angivare), och motsvarande negativ hantering av norrmän i allmänhet och "röda" i synnerhet.

Paulson var tidigare polis, och hade i stor utsträckning anlitats som kontaktman på Socialstyrelsen för både säkerhetstjänst och militär försvarsstab. Det var oklart om han själv lyckats hålla isär sina uppdrag, och ännu mer osäkert hur andra aktörer uppfattat hans roll. Paulson var sedan tidigare känd för sitt aktiva ställningstagande för Finland och mot kommunismen. Nu framfördes dessutom anklagelser om antisemitism och allmän främlingsfientlighet.

Samtidigt diskuterade pressen regeringens hemliga brevspionage och skandalen kring tidningen *Dagspostens* ekonomiska bidrag från Berlin. Det fanns mycket som behövde utredas.

Den 12 januari 1945 tillsatte regeringen en parlamentarisk kommission för att granska behandlingen av flyktingar under krigsåren. Kommissionen fick namn efter sin huvudsekreterare, landshövdingen och före

stats- och utrikesministern Rickard Sandler. Den gjorde en snabb men ambitiös genomlysning av Paulsons verksamhet och granskningen visade att det fanns mycket som tydde på att hans uttalade antikommunism på ett olyckligt sätt påverkat hans arbete för Kungliga Socialstyrelsens utlänningsbyrå.

Våren 1945 dömdes Paulson till 22 månaders straffarbete för spioneri och den sista maj lade kommissionen fram sitt första betänkande om flyktingars behandling. På stram utredningprosa fastslogs att Paulsons "tjänsteutövning i olika [...] avseenden givit anledning till anmärkning" men också att hans chefer brustit i ansvar. Och att förhållandet mellan olika myndigheter varit oklart och illa reglerat.

Flera kritiska röster höjdes, men ändå blev det på många sätt Paulson som fick bära hundhuvudet för krigsårens flyktingpolitik. Efter krigets slut uppfattades flyktingpolitiken som både sträng och inkonsekvent och framstod för många svenskar som en skamfläck.

TISDAGSKLUBBEN

PLATS 30: Smålandsgatan 20 **DATUM:** 1945-04-09

Tisdagsklubben höll sitt första möte tisdagen den 9 april 1940, av en slump samma dag som Tyskland intog Danmark och anföll Norge. Klubben träffades sedan på samma tid och plats varje vecka ända fram till krigsslutet. I porten stod säkerhetspolisen och antecknade deltagarnas namn. De betraktades som säkerhetsrisker.

Initiativtagare till klubben var författaren Amelie Posse, som nyligen lämnat sitt hem i Tjeckoslovakien efter att på nära håll ha upplevt Tysklands annektering av Böhmen och Mähren. Posse hade lång erfarenhet av humanitärt arbete. Hon var orolig över utvecklingen i Sverige och "grubblade natt och dag över vad i Herrans namn man skulle kunna ta sig till för att i tid öppna folks ögon och göra dem mera medvetna om vad som försiggick omkring dem".

Posses avsikt med Tisdagsklubben var att bygga ett underjordiskt nätverk som, i händelse av tysk ockupation, skulle utgöra kärnan i en demokratisk motståndsrörelse. Alla pålitliga demokrater fick vara med, men det var viktigt för klubben att inte framstå som verktyg för någon form av snäva sårin-tressen eller fosterlandsfientliga krafter. Därför tog man inte emot judar som medlemmar, inte utländska medborgare (vilket ska förstås som icke-skandinaver) och till en början inte heller kommunister (men det förändrades då Hitler bröt paktens med Stalin).

Mötena var slutna och dominerades av föredrag och diskussioner om den politiska situationen och krigsutvecklingen. Men klubben visade ibland också film, gärna sådant som censurerats av de svenska myndig-

heterna. Bland titlarna fanns till exempel *Pimpernel Smith* med Leslie Howard, Charlie Chaplins *Diktatorn* och *Frihetskämpar*, en Hollywoodhyllning till den norska motståndsrörelsen med Errol Flynn i en av rollerna.

Den 9 april 1945 höll Tisdagsklubben sitt allra sista möte, upphörde med verksamheten och presenterades för första gången offentligt i pressen.

Amelie Posse, författarinna, 1944.
Ny Dag 1977.

FOTO: ARAB. FOTOGRAF OKÄND

Ett varmt tack för bilder och material till Stockholms stadsmuseum, Polisens centrala arkiv, Polisens bibliotek, Polismuseet och Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, ARAB.

HÄR HITTAR DU PLATSERNA DÄR DET HÄNDE

KARL GERHARD HÄCKLAR NAZISMEN

PLATS 1: Östermalmstorg 1–3

DN RAPPORTERAR OM JUDEFÖRFÖLJELSEN

PLATS 2: Tegelbacken 4 (inne i Sheraton-kvarteret)

FÖRBUD MOT POLITISKA UNIFORMER

PLATS 3: Norra Bantorget, hörnet Vasagatan
(f.d. Auditorium)

NAZIST SKJUTER SIG SJÄLV I ARMEN

PLATS 4: Styrmansgatan 11

NAZISTERNA TÅGAR GENOM STADEN

PLATS 5: Kungsgatan 20–30

BÖDELN

PLATS 6: Vasagatan 19–21

FÖR TYSKLAND I SVERIGE

PLATS 7: Sveavägen 29, 5 trappor (Tyska kolonihemmet)

TYSKA KYRKAN BOJKOTTAR HAKKORSFLAGGA

PLATS 8: Svartmangatan 16 (Tyska kyrkan)

OS-TRUPP UPPMANAS TILL BOJKOTT

PLATS 9: Centralplan 15 (Centralstationen)

30 000 BESÖKARE PÅ SKANSENS FREDSDAGAR

PLATS 10: Skansen, Djurgårdssläätten 49

RADIOSÄNDNING OM DET OHYGGLIGA

PLATS 11: Kungsgatan 8 (f.d. Radiotjänst)

PICASSOS MÅLNING OM SPANSKA

INBÖRDESKRIGET

PLATS 12: Djurgårdsvägen 60

FRÅN APELBERGSGGATAN TILL AUSCHWITZ

PLATS 13: Apelbergsgatan 36, hörnet Luntmakargatan

SJUTTON DÖDADE EFTER NEKAD ASYL

PLATS 14: Gustav Adolfs torg 1 (Utrikesdepartementet)

STUDENTER MOT "FLYKTINGIMPORTEM"

PLATS 15: Klara Östra Kyrkogata 10
(Läkarsällskapets stora sal)

TREDJE RIKETS RESEBYRÅ PÅ KUNGSGATAN

PLATS 16: Kungsgatan 16

HOTELL BLIR HEM FÖR FINSKA BARN

PLATS 17: Humlegårdsgatan 23, hörnet Sturegatan
(Hotel Anglais)

RICKMANLIGAN

PLATS 18: Grevgatan 4

POLISRAZZIA MOT KOMMUNISTISKA TIDNINGAR

PLATS 19: Kungsgatan 84 (Ny Dag)

BRUN MARIN

PLATS 20: Västerlånggatan 27

SVENSK 19-ÅRING TAR VÄRVNING I SS

PLATS 21: Västerlånggatan 75

ÅBERGS BOKHANDEL

PLATS 22: Sergelgatan 1 (f.d. Beridarebang. 25)

JUSTITIEMINISTERN CENSURERAR PRESSEN

PLATS 23: Mynttorget 2 (Kanslihuset)

TJECKISK DIPLOMAT ARRESTERAD FÖR SPIONERI

PLATS 24: Strandvägen 63
(f.d. Tjeckoslovakiska legationen)

JUDEFIENTLIG DEMONSTRATION

SKYDDAS AV POLIS

PLATS 25: Stureplan

REGERINGEN STOPPAR KÄNSLIG TEATERPJÄS

PLATS 26: Regeringsgatan 111 (Nya Teatern)

ILLEGALA NYHETER FRÅN OCKUPERAT

GRANNLAND

PLATS 27: Sibyllegatan 13

SVENSKA AFFÄRSMÄN GRIPNA AV GESTAPO

PLATS 28: Västra Trädgårdsgatan 15
(Svenska Tändsticksbolaget)

SANDLERKOMMISSIONEN GRANSKAR

SVENSK FLYKTINGPOLITIK

PLATS 29: Birger Jarls torg 2 (f.d. Kungl. Socialstyrelsen)

TISDAGSKLUBBEN

PLATS 30: Smålandsgatan 20

Stockholm

26

Eriksbergsparken

17

25

5

16

11

30

28

7

13

3

6

22

9

2

14

23

20

29

8

21

Riddarfjärden

Högalidsparken

Högalidskyrkan

Skinnarviksberget

Riddarfjärdens gymnasium

Manastorget

Södermalsskolan

Sankt Paulskyrkan

Stockholm södra

Södermalm

Guldgårdsplan

Södermalstorg

Stadsmuseet

Magdalenkyrkan

Maria Magdalena

Björngårdsskolan

Fatburgiparken

Forsgrenska badet

Tantolunden

Fotbollsplan

Medborgarplatsen

Forsgrenska badet

Klarskävs domkyrka

Östermalm

- 1. Trafikgatakyrkan
- 2. Högig Eleonora kyrka
- 3. Amismuseet
- 4. Historiska museet
- 8. Sjöfartsmuseet
- 10. Tobaksfirskolan
- 12. Biologiska museet
- 18. Hedvig Eleonora skola
- 21. Sjöfartsmuseet
- 24. Oscarskyrkan
- 25. Riksdagskyrkan
- 27. Amismuseet
- 30. Amismuseet

EN VANDRING GENOM KRIGETS STOCKHOLM

Hur såg Stockholm ut under andra världskriget? Var det en neutral plats eller en arena för nazister, motståndsmän, flyktingar och spioner? Följ med på en historisk vandring genom en komplicerad och osäker tid där demonstrationer och protest-möten avlöser varandra, samtidigt som vardagslivet går sin gilla gång, men nu med ransoneringar, surrogatkaffe och allmän mobilisering.

Ta en promenad till Hotel Anglais, som blev genomgångshem för finska krigsbarn. Läs om "Rickmanligan" som förberedde sprängattentat mot den svenska malmexporten och besök Sergelgatan där Einar Åberg förbjöd judar att handla i sin bokhandel.

"På denna plats" beskriver trettio historiska platser i centrala Stockholm, utifrån händelser kopplade till andra världskriget, nazismen och Förintelsen. Platserna för de olika händelserna finns angivna på den bifogade kartan. Använd gärna den för att lägga upp din stadsvandring. Bered dig på en annorlunda upplevelse av välbekanta adresser i Stockholm.